

RASI ZSIDÓ HERMENEUTIKÁJÁNAK KERESZTÉNY RECEPCIÓJA

CHRISTIAN RECEPTION OF RASI'S JEWISH HERMENEUTICS

Benyik György

PhD, főiskolai tanár, Gál Ferenc Egyetem Biblikus Tudományok Tanszék, Szeged
igazgató, Szegedi Nemzetközi Biblikus Konferencia, Szeged
benyik.gyorgy@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÁS

A középkor általános jellemzője a zsidó–keresztény polémia és konfrontálódás, a zsidó értelmezések elutasítása és a Talmud égetése. Kivételnek számít az, hogy Rasi héber nyelvi alapokon nyugvó bibliamagyarázatát Nicolaus a Lyra átvette és meghonosította a katolikus egyházban, olyannyira, hogy egészen a reformációig hatott: Luther Mártonra is nagy hatást gyakorolt. Ennek az átvételnek a módját, körülményeit és hatásait vizsgálja az alábbi tanulmány.

ABSTRACT

The Middle Ages are characterized by Jewish–Christian polemics and confrontation, the rejection of Jewish interpretations, and the burning of the Talmud. An exception is Rashi's Hebrew-language-based biblical interpretation, which was adopted by Nicolaus of Lyra and introduced into the Catholic Church to such an extent that it had an impact up to the Reformation: Martin Luther was also greatly influenced by it. The following study examines the method, circumstances, and effects of this adoption.

Kulcssavak: Rasi, Nicolaus a Lyra, Talmud, Biblia, hermeneutika

Keywords: Rashi, Nicolaus of Lyra, Talmud, Bible, hermeneutics

1. BEVEZETÉS

A keresztény bibliai szerzők elfogadták ugyan a héber bibliát, de az Újszövetségben főleg a *Septuaginta* görög szövege alapján idézték. A keresztény kánonba szent könyvekként bele is kerültek a héber biblia könyvei, vagyis a keresztény szent iratok igen erősen kötődnek a zsidók szent szövegeihez, aminek az lett a következménye, hogy a keresztény egyház missziója folytán a *Tanakh* elterjedt az egész világon. Az ókeresztény korban – az alapszövegek átvételén túl – számos

keresztény bibliamagyarázó érdeklődött a zsidó szövegmagyarázat iránt. Szent Justinus vértanú (*Párbeszéd Trifónnal*), Afrahat (*Demonstratio*), Szíriai Efrém (*Opera Omnia Roma*) és az alexandriai Órigenész (*De Principiis*, I. 3, 4. §) mindnyájan sokat merítettek a korai masszórák magyarázataiból. Úgy tűnik, a *Vetus Latina*-fordítás nyelvezetére is erősen hatott a héber eredeti (Benyik, 2023, 37–55.; Blondheim, 1925). Ugyanakkor az ókeresztény hermeneutika sok esetben polemizált is a zsidó értelmezéssel, a midrásokat, haggadákat inkább a zsidók meséinek tartották. Amikor a 4–5. században Jeromos Betlehemben az ószövetségi könyveket latinra fordította a későbbi Vulgata számára, megtanult héberül, sőt, Bar Hanina (*Babylonian Talmud, Me'gilah*, 16b és *Tractate Yebamoth* 27b) segítségével elmélyült a héber bibliai hermeneutika műfajaiban is – különösen a zsoltárok és a prófétai szövegek fordításához és magyarázatához. Jeromos a leveleiben ugyan gyakran polemizált a zsidókkal, de fordításai kapcsán – Órigenészhez hasonlóan – szenvedélyesen érdeklődött a héber szöveg (*veritas hebraica*) értelme iránt.

2. A KÖZÉPKOR NYUGATI LATIN TEOLÓGIÁJA

A nyugati középkort a latin kultúra és a skolasztikus filozófia egyeduralma jellemezte, és ez rányomta a bélyegét a legjelentősebb bibliaértelmezésekre is, például Aquinói Tamás *Catena Aureájára* (Aquinói Szent Tamás, 2000) és Bonaventura *Breviloquiumára*. A középkori bibliaértelmezés összetettségéről legfőképpen három modern szakértő elemzése alapvető: Gilbert Dahané (1999, 490.), Henri de Lubacé (1959–1964) és Beryl Smalley-é (1983⁹).

A középkori latin kolostori kultúra sokáig mellőzte a héber nyelvet. Csak a *Vulgata* latinjának javítása közben emlegettek a tudósok héber szavakat, például Bedae Venerabilis (672/673–735) (*Bedae Venerabilis*, 1967; Beda, 2003, 183–200. és Alcuin [735–804], in: Kenyon, 1939). Ők legtöbbször Jeromos etimológiájához nyúltak vissza. Nyugaton a héber szöveg ismerői jórészt a spanyol inkvizíció miatt zsidóból kereszténnyé váló rabbik voltak, vagy azok a domonkos és ferences szerzetesek, akik szerették volna a zsidókat keresztény hitre téríteni, ilyen volt például Paulos Burgos (1351–1435).

3. RASI MINT HÍD A HÉBER BIBLIA/ÓSZÖVETSÉG ÉS A KERESZTÉNY SZÖVEGMAGYARÁZAT KÖZÖTT

Egészen egyedülálló Rabbi Jichak Salomo, rövidített nevén Rasi (1040–1105) bibliaértelmezése, amely nemcsak az őt követő rabbinemzedékek számára lett mérce, hanem a keresztény magyarázókra, főleg Nicolaus a Lyrára is nagy hatást gyakorolt (Grossmann, 2000, 320–346.). Rasi Wormsban született 1040. febru-

ár 22-én, és a keresztes háborúk miatt felbolydult „keresztény” Európában igen hányatott élete volt. A legendáriuma szerint ugyan beutazta Európát, Ázsiát és Afrikát, találkozott Moises Maimonidésszel (1135–1214) is, de ez nem igaz. Az biztos, hogy Wormsban született és tanult, itt házasodott, sőt rabbiként is működött itt, miközben szőlő- és bortermelésből élt. Apja, aki tanítója is volt egyben, vitte el a wormsi zsinagógába másik mesteréhez, Jakob ben Jakarhoz (lásd Rasi Jób könyve, 22. f.), aki haláláig (1064) oktatta. Ezután rokona és egyben a város akkori főabbija, Isaac ben Eliezer Halevi jesivájában (lásd Rasi *ISám*, 1,24 és *Péld*, 19,24 *kommentár*) tanult. Majd Mainzba költözött, ahol Isaac ben Judától, a lotharingiai régió egyik vezető bölcsétől oly sikeresen sajátította el Gersom ben Juda (kb. 960–1028) bibliamagyarázati módszerét, hogy itt érdemelte ki az Európa első számú zsidó tudósának járó megtisztelő nevet, „a száműzetés fényét”.

1065-ben Rasi a Szajna völgyébe költözött, és nem hivatalos vezetője lett a nagyjából száz–kétszáz fős troyes-i zsidó közösségnek. Jól ismerte és használta az egymással is vitatkozó judeo-francia és judeo-spanyol grammatikusokat: Moses ha-Darshant, Dunash ben Labratot, Menahem ben Saruqot, Menahem ben Helbót, akik mindannyian a héber szöveg szó szerinti jelentésére koncentráltak. Rasi csaknem a teljes Héber Bibliát és a Talmudot is kommentálta. Mózes öt könyvének kommentárja lett az első nyomtatott héber könyv, az ún. Soncino-kiadás, amelyet Velencében adtak ki 1487-ben (lásd Petzold, 2019, 26–54.). Az 1070 körül indított troyes-i iskolája halála után is fennmaradt legismertebb tanítványai, egyben rokonai, Vitriji Simah és Semajah Júda Ábrahám, József Júda és Jákob Sámson révén.

Rasi a kommentárjaiban nem használt ismeretlen eredetű hagyományt, noha időnként beismerte, hogy nem tudta megfejtetni bizonyos szövegek értelmét. Nehezíti a hiteles bibliamagyarázatainak feltárását, hogy tanítványai nem pusztán másolták kézíratait, hanem sokszor kiegészítették mesterük gondolatait. Ez az oka annak, hogy ránk maradt kézíratainak szövege nagy eltéréseket mutat (Petzold, 2019, 22–24.), ami természetesen a nyomtatott kiadások különbözőségét is maga után vonja. Ráadásul kommentárjait tanítványai és ellenfelei írásai-val, például fő ellensége, Paulos Burgos megjegyzéseivel együtt jelentették meg nyomtatásban (Grossman, 2000, 333.), vagyis Rasi kommentárjai nem lezárt szövegekként maradtak ránk.

Rasi bibliamagyarázatának, hermeneutikai módszerének legfontosabb jellemzője a két alapvető megközelítés, a szó szerinti, illetve a nem szó szerinti interpretáció egymás mellé helyezése, sőt termékeny összehangolása. Míg Pentateuchus-kommentárjában Rasi erősen ragaszkodik a szó szerinti értelemhez, addig a próféta könyvek kommentárjaiban a teljes értelem felfedezéséhez, kibontásához használja a midrásokat is, a minél jobb eredmény elérése érdekében alkalmilag változtatja az interpretációs módszereket (Smith, 2008, 52.). Jóllehet, ez a módszer-váltakoztatás a keresztény tudósokra is jellemző, csak ők a *Vulgata* latin

szövegéből indultak ki, míg Rasi a héber textusból, és ehhez járult hozzá még az évszázadokon keresztül kialakult zsidó interpretációs szabályok alkalmazása is, melynek segítségével mindig gondosan elemezte nemcsak a vizsgált szöveget, hanem annak kontextusát is.

Ellenfelei szerint Rasi nem ismerte jól a héber nyelvtant. Ez nem igaz, csak a különböző országokból származó zsidók igen eltérő dialektusokat beszéltek (Sæbø, 2008, 52.), ami más és más nyelvtani formákhoz vezetett. A 12–13. század elején a korábbi, a mediterrán zsidóság kulturális központjai átkerültek az iszlám világból a keresztény országokba, ez képviselte az egyik hagyományt, amelyre erősen hatott a latin nyelv. A másik a hispániai területeken használt héber nyelvű hagyomány volt, melyre az arab nyelv volt hatással. A Provence-ban és Itáliában használatos latin nyelv mellett Rasi héber nyelvét még az ófrancia is befolyásolta, ugyanis a homályos helyek magyarázatára sok francia népnyelvi glosszát (la'azim) (Penkower, 2009) is belefűzött a szövegeibe, szám szerint összesen 3157-et (Darmesteter–Blondheim, 1929–37), amelyekben kétezer különböző szó található, így kommentárjai az ófrancia nyelv tanulmányozásának is fontos forrásává váltak. Mellesleg ezek alapján születtek meg a későbbi héber–francia szójegyzékek, és így ez az anyag vált a héber és a modern nyugati nyelvek közötti kapcsolat kutatásának forrásává.

Rasi Genézis-kommentárja

Talán jobban megértjük Rasi szemléletmódját, ha idézünk egy rövid részt Genézis-kommentárjából most csak magyar fordításban:

„R. Yitzchok azt mondta: A Tórának a következő verssel kellett volna kezdődnie: »Ez a hónap lesz [az első hónapod].«¹ ez volt az első parancs, amelyet az izraelitáknak parancsoltak.² Akkor miért kezdődik [a Tóra] úgy, hogy »Kezdetben«? Ez azért van, mert [a versben foglalt fogalom miatt] »kijelentette tettei erejét népének, hogy átadja nekik a nemzetek örökségét.«³ Ha ezt mondanák a világ nemzetei Izraelnek: Rablók vagytok, mert erőszakkal elfoglaltátok a hét nemzet földjét,⁴ [Izrael] ezt mondják majd nekik: »Az egész föld az Istené. Ő teremtette, és annak adta, akinek jónak látta. Az ő akarata volt, hogy nekik adja, és az volt az akarata, hogy elvegye tőlük, és add nekünk.«” (Oberlander Baruch és Köves Slomo fordítása, Oberlander et al., 2006)

A korábbi rabbik nyomán járó Rasi a „baraita” hermeneutikai magyarázatot követte, egyesek szerint már Philón is ezt használta, mások szerint dokumentálhatóan csak a Kr. u. 150 körüli időktől használták széles körben (Bacher, 1914, 1966). Talán a legrégebb baraita tekintély Jonah ibn Janah (985–990) (*Kitab al-Anqih*). Ez a módszer egyrészt a bibliai szöveg szintaxisának meghatározását

tartotta fontosnak, másrészt a szöveg stílusának a szavak jelentésére gyakorolt befolyását vizsgálta. Ugyanakkor Rasi gyakran használta bibliai kommentárjaiban az értelmezésnek azt a bizonyos 32 szabályát, amelyet először Rabbi Ismael (Hillel) (i. e. 110 – i. sz. 10) és Rabbi Akiva (i. sz. 50–132) használt, mely szabályok közül a legfontosabb a helyes הגדה, illetve a nem helyes התורה olvasat szétválasztása volt.

Bár Rasi elsősorban a szó szerinti értelem feltárására törekszik, ugyanakkor érdeklődik a szó szerinti értelem mögötti jelentés is, amelyet a midrás-magyarázatok az allegóriák, a példázatok, valamint a szimbolikus jelentés révén szoktak feltárni, ám nem követi mindenben a hagyományos midrás-egzegézis korábbi módszereit, amiért sok rabbi kritizálta őt. Rasi hermeneutikájának eredetisége éppen eklektikájából adódik (Dohmen–Hieke, 2019, 126–128.).

4. KORAI KERESZTÉNY HEBRAISTÁK

A középkori Európa keresztény írásmagyarázói nem merítettek olyan magától értetődően a héber magyarázók írásaiból, mint az ókorban Órigenész (*Homilien zum Hexateuch*, Baehrens, 1920) vagy Jeromos. Ennek az idegenkedésnek az egyik oka az volt, hogy Nyugaton, Európában földrajzilag távol kerültek a Kelet zsidóságától. A másik ok, hogy az európai zsidóság – a kereszténység államvallássá alakulásának az idején, kb. a Kr. u. 4. századtól kezdve – identitása megőrzése érdekében egyre nagyobb jelentőséget tulajdonított a Talmudnak. Csakhogy a benne található Jézus- és keresztényellenes kijelentések egyre jobban elmérgesedő keresztény–zsidó disputákhoz (Benyik, 2022, 7–26.), sőt, számos esetben zsidóellenes pogromokhoz vezettek. Az európai egyházban így a héber nyelv ismerete elveszítette fontosságát: csak a keresztény hitre tért zsidók, a ferencesek és a domonkos rend tagjai tudtak némileg héberül (Grabois, 1983, 313–314.). A héber magyarázókkal való tudományos dialógusra legkorábban csak a párizsi Szent Viktor-apátság iskolája (Berndt, 1991) volt képes.

Szentviktori András (1110 k. – 1175) az Ószövetséghez írt magyarázatokat. S bár gyakran idézte a *Glossa Ordinariának* (Migne, 1844, 113–114.) vagy a Jeromos-kommentároknak az allegóriáit, emellett kedvelte a zsidó egzegéták héber nyelvre épülő, szó szerinti eszmefuttatásait is. Maga ugyan nem olvasta ezeket, csak szájhagyományból idézte a zsidó tudósokat. Az is érdekes, hogy Josef Bechor-Schor (1520) rabbi Pentateuchus-kommentárjából világosan látszik, hogy jól ismerte a latin *Vulgatát* és a keresztény bibliamagyarázókat. A 2. zsolttárhoz fűzött magyarázatában még Jeromost is idézi. Az csak legenda, hogy András ismerte David Kimchi (1160–1235) vagy apja, Joseph Kimchi (1105–1170) bibliamagyarázatait. Szentviktori András hébertudása nem érte el azt a szintet, mint a későbbi egzegétáké (Herbert Bosham, Alexander Neckam vagy Nicolaus

a Lyra): például olykor nem tudta megkülönböztetni, hogy egy szóban forgó bibliai szakasz fordításával vagy annak értelmezésével van-e dolga, úgyhogy néha a midrás-magyarázatok is az eredeti héber szöveghez tartozónak vélte. Mégis, András volt az első keresztény írásmagyarázó, aki Izajás könyvében az Úr szenvedő szolgájáról szóló éneket (Iz 53,7) Izrael népére vonatkoztatta. Rasi kommentárjai viszont jelentős hatást gyakoroltak Szentviktori Andrássra és rajta keresztül a keresztény bibliaértelmezésre (Hailperin, 1963, 3.).

5. RASI ÉS NICOLAUS A LYRA

Az 1300-as évektől a legismertebb keresztény bibliamagyarázó Nicolaus a Lyra ferences szerzetes (kb. 1270–1349) volt. Ő írta a *Postilla Moralist* is (1333–1339), de fő műve az 1322 és 1333 között született *Postilla Literalis*, amely nyolcszáznál is több kéziratban maradt fenn, és első nyomtatott kiadása Rómában jelent meg 1471/72-ben. Ez volt az első olyan nyomtatott kommentár, amely a teljes Bibliát magyarázta.

Nicolaus a Lyra munkássága mára kissé homályba veszett. Nevét sokan pusztán Julius Pflug katolikus püspök bökverséből ismerik, amelynek első változata így szólt: „Si Lyra non lyrasset, nemo doctorum in Bibliam saltasset.” Vagyis, a korábban oly népszerű Nicolaus a Lyra egzegetikai tekintélyét a reformáció idején katolikus körökben alaposan megtépázták. A mai tudományos közvélekedés azonban helyreállította azt: Philip Schaff (1910) „a középkor legfőbb kommentátorának” tartotta Nicolaust; Henri Labrosse is üdvözölte Nicolaus munkásságát, és minden ellentmondásossága ellenére „a középkori keresztények legkiemelkedőbb egzegetájának” mondta (Labrosse, 1906, 384.); Frederic William Farrar pedig egyenesen a kor „új Jeromosának” nevezte, és kommentárjait egy zöld szigetnek tartotta a középkor egzegetikus közhelyeinek árapály-ingadozása közepette (Farrar, 1961).

Műve első bevezetőjében olvasható Nicolaus hermeneutikai mottója: „Haec omnia liber vitae”, vagyis „Áll mindez az élet könyvében” (Sir 24,32). Nicolaus tehát a Szentírást *sermo Deinek*, vagyis a teológia legfőbb forrásának tekintette. Sőt, szerinte a Szentírás maga a helyes értelemben vett teológia (Levy, 2022). A második bevezetőben azt írja Nicolaus: ha a Szentírás valódi értelmét („veritate literae”) akarjuk megtalálni, akkor Jeromos tanácsát követve a legjobb héber szövegekkel kell dolgozni. Azonban a héber doktorokat kritizálja is, mert ők nem bizonyítják Krisztus istenségét. A nem krisztológiai vonatkozású bibliai szövegek esetében azonban megbízhatóbbnak tartja a héber szöveget a latinnál. Nicolaus abból indul ki, hogy az Ószövetségnek volt egy eredeti hiteles szövege, amelynek szó szerinti értelmét meg lehet találni a helyes magyarázat („modus exponendi”) segítségével – és ebben a legjobb mesterének Rasit tartja.

Amikor a 16. századi reformátorok a forrásokhoz való visszatérést tűzték ki tudományos célul, Nicolaus lett a mintájuk, aki a korábbiaknál szigorúbban és rendszerezettebben illesztette bibliamagyarázatahoz a posztbiblikus zsidó írásokat és magyarázatokot, ami minden munkájának sajátos jelleget kölcsönzött. Nicolaus a Lyra tudományos teljesítménye ugyan nem volt annyira kiemelkedő, mint ahogyan azt legfőbb tisztelői állították, de biblikus munkássága az akkori keresztény hebraista kutatásoknak és a szó szerinti egzegézis fejlődésének valóban egyik csúcspontját jelentette. Ezért egyfelől írásai igen nagy számú kéziratban maradtak fenn; másfelől ő lett az első bibliamagyarázó, akinek művét Rómában nyomtatásban is megjelentették, ez is rokonítja őt Rasival. Természetesen Rasi művét Nicolaus nem a nyomtatott verzióból ismerte, hiszen az jó pár évvel Nicolaus halála (†1342) és művének római kiadása (1471/1472) után jelent meg. Nicolaus a Lyra Rasi kommentárját minden bizonnyal valamelyik (vagy akár több) kéziratból ismerte, amelynek szövege nem biztos, hogy megegyezett a későbbi nyomtatásban megjelenttel.

Nicolaus erősen hangsúlyozta az Írások szó szerinti értelmének a fontosságát, amit szerinte más keresztény kommentátorok gyakran figyelmen kívül hagytak. Ezenfelül vizsgálta a szöveg nyelvtanát, filológiáját és történelmi kontextusát – mindehhez fontosnak tartotta a héber nyelv alapos ismeretét. Rasi művei mellett Nicolaus más zsidó bibliai magyarázatokot is használt, még a Talmudot is; keresztény tudóstársainak pedig azt javasolta, hogy kérjék zsidó szakemberek segítségét, és velük együtt tanulmányozzák a Bibliát. Ezért a tanácsáért Paulos Burgos (1351–1435) és Sixtus Senensis (1520–1569) inkvizítorok meg is támadták őt (*Bibliotheca Sancta*, 1566), egyszerűen „Rasi majmának” nevezték, legfőképpen azért, mert Nicolaus a Talmud szövegét is idézésre méltónak találta, míg ők éppen a Talmud tekintélyéről szóló vitákban fordultak olyan élesen a zsidóság ellen, hogy Sixtus Senensis még a Talmud elpusztítására is javaslatot tett. A 15. században felvetődött, hogy Nicolaus esetleg zsidó származású lett volna; mára viszont világos, hogy ez tévedés. Héber műveltségét nem családi környezetéből hozta magával, hanem a ferences teológiai képzés során szerezte.

Nicolaus a Lyra Genézis-kommentárjának egy részlete:

„Ám Jeromos Paulinus presbiternek írt levelében a Szentírás [...] hogy a Teremtés könyvének kezdete olyan homályos, hogy a héber doktorok sem olvashatták 30 éves koruk előtt, és a homályok is annyira nyilvánvalóan sokfélék, és sokrétűek a kifejezések is, hogy ezeket a *héber doktorok* éppoly sokféleképpen magyarázzák, mint a keresztények” (X. levél, Takács László fordítása).

E rövid szöveg ugyan nem említi Rasit, inkább csak általánosságban utal a „héber doktorokra”. A teremtéstörténetet kettős megközelítésben mutatja be Nicolaus: az első bibliai teremtésselbeszélést, a hatnapos teremtéstörténetet, az ún.

Hexaémeront (Ter 2,1–4) minden közös dolog létrejötte leírásának tekinti, míg a másodikat (Ter 2,4–3,24) az ember teremtésének. Ez magyarázza, hogy Nicolaus az első részben a filozófiai és a metafizikai spekulációra helyezi a hangsúlyt, érvelése e részben sokkal bonyolultabb, mint a Teremtés könyve kommentár többi helyén. Az első részben (1,7–8,27) kifejezetten gyakran idézi Rasit, de citál más zsidó szerzőket is, mint például Josephus Flaviust (2,9.25; 3,7), Józsué és Eliézer rabbikat (1,12), valamint más zsidó ezegétákat, sokszor konkrét névmegjelölés nélkül. Nicolaus a *Lyra e fõmûvébõl* a Ter 1–3 zsidó utalásainak pontos jegyzékét Carl Siegfried állította össze a 19. században, miközben vizsgálta a *Postillák* hatását Luther Mártonra és más reformátorokra (Siegfried, 1871, I–1869, 428–456., II–1871, 39–65.).

Más Genézis-helyek kommentálásából világos, hogy Rasi és Nicolaus eltérõ magyarázatot adott Ábrahámnak a Mamré tölgyesében fogadott három vendégére (Ter 18), jóllehet mindketten nagy hangsúlyt fektettek Ábrahám nagylelkû vendégszeretetének bemutatására. Nicolaus jelzi is, hogy a katolikus, illetve a héber tudósok mennyire eltérõen magyarázzák e szöveget. Érdekes a Genézisen túl Nicolaus egyik megjegyzése Rut és Noémi kapcsolatának elemzésekor is (Rut 1,16–17): szerinte figyelni kell a héber doktorok által hangsúlyozott emberi drámára. Nemcsak a ferences érzékenység szép példája ez, hanem mutatja Nicolaus didaktikus képességeit is.

Miközben Nicolaus sokat átvett Rasi szó szerinti héber magyarázataiból, nem feledkezett meg középkori keresztény elődeirõl sem: idézi az „angyali doktort”, Aquinói Tamást, a „szeráfi doktort”, Bonaventurát és a „legyõzhetetlen doktort” Alexander Halensist is. Rasiéhoz hasonlóan – Nicolaus *Postilláit* is majdnem mindig mások kommentárjaival kiegészítve adták ki újra: e kiegészítésekben például a már többször emlegetett Paulos Burgos kritizálja Nicolaus „Rasi-függõségét”, botrányosnak tartva azt, hogy szerinte Aquinói Tamás elé helyezi a zsidó szerzõt (lásd Levy, 2022, 273sk.).

Nicolaus jól ismerte a Johannes Cassianusra visszavezethetõ kis latin verset a Biblia négyes értelmérõl: „Littera gesta docet, quid credas allegoria / Moralis quid agas, quo tendas anagogia.” A szó szerinti értelmezés elsõségét vallotta, ami egyben elvezet a teljes értelem feltárásához; a másik három értelem – a spirituális értelmezés három kategóriája – ehhez a teljes értelemhez kapcsolódik magába foglalva a szöveg rejtett értelmét. Egyébiránt már Szentviktori Hugó is úgy vélte, hogy a spirituális értelem feltárása csak akkor lehet hasznos, ha nem szakad el a szó szerinti értelemtõl, hanem feltárja azt az analógia segítségével (Harkins–van Liere, 2013). Nicolaus is vallotta ezt a „duplex literalis” értelmezést, vagyis a kettõs szó szerinti értelmet, amelyet igen találóan alkalmazott is Dán 11,21-re. Nicolaus szerint sok esetben egy szentírási kép egy másik képre, figurára utal, a fõ szó szerinti értelemnek egy másik változatára; például amikor Antiochus Epiphánész lesz, anti-Krisztus.

Csepregi Zoltán helyesen mutat rá, hogy manapság különbözőképpen ítéljük meg a reformáció keresztény hebraistáit. „Andreas Osiander, Wolfgang Capito, Justus Jonas dicsekedhet általában a legtöbb érdemmel, míg Martin Bucer, Johann Eck, Luther Márton megnyilatkozásait elítélőleg ismertetik, alattuk már csak a konvertita Johannes Pfefferkorn és Antonius Margaritha állhat” (Csepregi, 2004). Nicolaus a Lyrának is szembe kellett néznie saját korában a zsidó gondolkodók lenézésével, mégis túl tudott lépni ezen egy olyan időben, amikor sok kortársa pusztán a rabbik megalázására használta hébertudását a zsidó–keresztény polémiákban. Ma egészen másként gondolkodunk a nagy teológusok és a középkori írásmagyarázatok tekintélyéről: nem a magyarázók tekintélyét kell megvédeni, hanem a különböző magyarázati módszerek segítségével a Szentírás mondanivalójának értelmét kell megőrizni.

A *Postillák* hatása messze túlmutat saját korán. Luther is nagyra értékelte e szövegmagyarázatokat, amelyeket gyakran felhasznált az Ószövetség fordításához (Kalita, 1985). Julius von Pflug (1499–1564), a naumburgi egyházmegye utolsó katolikus püspöke ekkor már konkrétan Lutherre alkalmazta a korábbi, általános megfogalmazású Lyra-bökverset: „Si Lyra non lyrasset, Lutherus non saltasset” („Ha Lyra nem játszott volna, Luther nem táncolhatott volna”). E versike egyrészt elismeri Nicolaus a Lyra hatását, másrészt kritizálja is benne azt, hogy a zsidó magyarázók véleménye nyomán elutasította a középkori keresztény kommentárok allegorizáló megközelítését; e kifogásolt tendencia később valóban szembefordította a reformátorokat a középkori egezetikai hagyományok jó részével. És bár Nicolaus a Lyra *Postillái* nyilván nem egyedülként hatottak Luther reformatori egzegezisére (Dahan, 2011), Rasi hatása Luther bibliamagyarázatára nyilvánvaló. Még a reformáció korában keletkezett latin nyelvű protestáns bibliafordításokban is világosan kimutatható Rasi és a *Postillák* hatása.

Összegezve elmondhatjuk, hogy bár a posztbiblikus zsidó magyarázatok keresztény átvételében nem Rasi kommentárja az egyetlen forrás, és nem Nicolaus a Lyra az első keresztény bibliamagyarázó, aki felfigyelt a középkorban a héber magyarázatokra, mégis, a legjelentősebb és legnagyobb hatású műnek e korból Nicolaus a Lyra *Postilláit* tarthatjuk abból a szempontból, hogy a szerző a posztbiblikus zsidó magyarázatokat szervesen beépítette a keresztény bibliakommentárjába. Mind Rasi, mind Nicolaus a Lyra magyarázatainak óriási sikeréhez az is hozzájárult, hogy a könyvnyomtatás kezdetekor e témakörben az ő műveiket jentették meg elsőként. Mindkét szerző kiemelten foglalkozott a szó szerinti és az allegorikus magyarázó technikák különbözőségeivel, illetve a bibliamagyarázatoknak a héber szöveghez való kapcsolódásával. Ugyanakkor fontos megjegyeznünk azt is: Nicolaus a Lyra sem utasította el teljesen az allegorikus magyarázatokat, csak akkor mellőzte azokat, ha teljesen elszakadtak a szó szerinti értelemről. Ez különösen a reformáció korában vált fontossá, amikor a bibliai szövegek tekintélyére alapozott szisztematikus teológiai viták folytak. Jelen ko-

runkban a szent szövegek mondanivalójának helyes megértése a vallási párbeszédben kap igen nagy jelentőséget, úgyhogy Rasi és Nicolaus a Lyra szellemi kapcsolatának vizsgálata különösen a zsidó–keresztény párbeszéd keretében tűnik egyre fontosabbnak.

IRODALOM

- Aquinói Szent Tamás (2000): *Catena aurea I. Kommentár Máté evangéliumához.* (ford. Lázár István Dávid, Benyik György) Szeged: JATEPress
- Bacher, Wilhelm (1914, 1966): *Tradition und Tradenten in den Schulen Palästinas und Babylonien.* Leipzig: Forgotten Books (újabb kiadás Berlin)
- Baehrens, Wilhelm Adolf (ed.) (1920): *Homilien zum Hexateuch in Rufins Übersetzung.* GCS Origenes VI. Berlin: Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften. DOI: 10.1515/9783110275391
- Bamberger, Selig (1962): *Rashis Pentateuchkommentar.* Basel: Victor Goldschmidt Verlag
- Beda Venerabilis (2003): *In principium Genesis, usque ad nativitatem Isaac et eiectionem Ismahelis.* Libros III. Turnhout: Brepols
- Beda Venerabilis (1967): *Libri quatuor in principium Genesis usque ad nativitatem Isaac et eiectionem Ismahelis adnotationum.* Vol. 118, P. 1. (*Corpus Christianorum. Ser. Latina*) Brepols: Turnhouti
- Benyik György (2022): A keresztény Talmud-kutatás vázlata. In: *Keresztény–zsidó teológiai évkönyv.* Budapest: Keresztény–Zsidó Társaság, 7–26.
- Benyik György (2023): A Jeromos előtti latin bibliai szövegek. In: Boros István (szerk.): „*Szeresd az Írások tudományát!*” – „*Ama scientiam Scripturarum!*” *Szent Jeromos halálának 1600. évfordulója alkalmából rendezett konferencia tanulmányai.* Budapest: SZIT, 37–56.
- Berndt, Rainer (1991): *André de Saint-Victor (+ 1175). Exégète et théologien.* Vol 2 of *Bibliotheca Victorina: subsida ad historiam canonicorum regularium investigandam.* Brepols
- Blondheim, David Simon (1925): *Essai d'un vocabulaire comparatif des parlers romans des Juifs au Moyen Âge.* In Blondheim, David Simon: *Les parlers Judéo-Romane et la Vetus Latina. Étude sur les rapports entre les traductions bibliques en langue Romane des Juifs au Moyen Âge et les anciennes versions.* Paris: Edouard Champion. DOI: 10.1017/CBO9781139383356.003
- Csepregi Zoltán (2004): *Zsidómisszió, vérvád, hebraisztika. Ötven forrás a reformáció és a zsidóság kapcsolatának kérdéséhez.* Budapest: Magyarországi Evangélikus Egyház. https://medit.lutheran.hu/files/csepregi_zoltan_zsidomisszio_vervad_hebraisztika.pdf
- Dahan, Gilbert (1999): *L'Exégèse chrétienne de la Bible en Occident médiéval. XIIe–XIVe siècle.* Paris: Cerf
- Dahan, Gilbert (ed.) (2011): *Nicolas de Lyre franciscain du XIVe siècle exégète et théologien. Collection des Études Augustiniennes. (Série Moyen Âge et Temps Modernes 48)* Paris: Les Editions du Cerf
- Darmesteter, Arsène – Blondheim David Simon (1929): *Les Gloses françaises dans les Commentaires talmudiques de Raschi.* Paris: Edouard Champion
- Dohmen, Christoph – Hieke, Thomas (2019): *Das Buch der Bücher: Die Bibel – Eine Einführung.* Verlag Friedrich Pustet
- Dohmen, Christoph – Stemberger, Günter (2019): *Hermeneutik der Jüdischen Bibel und des Alten Testaments. (Studienbücher Theologie Band 1,2. 2.)* überarbeitete Auflage Stuttgart: Kohlhammer

- Farrar, Frederic William (1961): *History of Interpretation*. Baker Book House
- Gokkes, Ben (1931): Les Gloses françaises dans les Commentaires talmudiques de Raschi p. Arsene Darmesteter et D. S. Blondheim. *Neophilologus*, Groningen, Netherlands 16, 2, 146–148.
- Grabois, Aryeh (1983): Civilisation et société dans l'Occident médiéval. (*Variorum Collected Studies Series* 174) London: Variorum Reprints
- Grossmann, Abraham (2000): The School of Litteral Jewish Exegesis in Northern France. In: Sæbø, Magne (ed.): *Hebrew Bible Old Testament. The History of Its Interpretation* 1/2. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 320–346.
- Hailperin, Herman (1963): *Rashi and the Christian Scholars*. Pittsburg: University of Pittsburgh Press. <https://archive.org/details/rashichristiansc0000hail>
- Harkins, Franklin T. – van Liere, Frans (eds.) (2013): *Interpretation of Scripture: Theory. A Selection of Works of Hugh, Andrew, Richard and Godfrey of St Victor, and of Robert of Melun*. Hyde Park, NY: New City Press
- Kalita, Thomas Marina (1985): *The Influence of Nicholas of Lyra on Martin Luther's Commentary on Genesis*. The Catholic University of America ProQuest Dissertations Publishing, 8515077.
- Kenyon, [Sir] Frederick G. (1939): *Description from 'Our Bible & the Ancient Manuscripts' by 1895*. 4th revised & enlarged edn. London: Eyre & Spottiswoode
- Labrosse, Henri (1906): Sources de la biographie de Nicolas de Lyre. *Études Franciscaines*, XVI, 384–404.
- Levy, Christofer Ian (2022): Nicolaus a Lyra: Bevezetők a Bibliához. In: Wischmeyer, Oda (szerk.): *A bibliai hermeneutikák kézikönyve Órigenésztől napjainkig*. Szeged: Szegedi Nemzetközi Bibliikus Konferencia, 260–275.
- Lubac, Henry de (1959–1964): *Exégèse médiévale, les quatre sens de l'Écriture*. 4 vols. Paris: Aubier, Published in English: *Medieval Exegesis: The Four Senses of Scripture*. trans. Mark Sebanc (vol i), Edward M. Macierowski (vols ii and iii), 4 vols. Grand Rapids, MI: Eerdmans
- Meyer, Heinz (2003): Die Problematik und Leistung der Allegoriedefinitionen Beda Venerabilis. *Frühmittelalterliche Studien*, 35, 183–200. DOI: 10.1515/9783110242331.183
- Migne, Iacobus Paulus (1844): *Patrologia Latina Glossa Ordinaria*. https://la.wikisource.org/wiki/Patrologia_Latina/113
- Nicolaus a Lyra (1485): *Biblia. Cum postillis Nicolai de Lyra et expositionibus Guillelmi Britonis in omnes prologos S. Hieronymi et additionibus Pauli Burgensis replicisque Matthiae Doering*. Nürnberg: Anton Koberger Digitalisierte Ausgabe der Universitäts- und Landesbibliothek Düsseldorf. <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/KAJMDVZ7EQG4UNKLXBGI6L46E2DP7MUU>
- Oberlander Baruch – Köves Slomó – Feig András (2006): *Szemelvények Rásinak a Tórához írt kommentárjából: új magyar fordítás: dr. Katcz Sándor és neje, szül. Schwarcz Irén emlékére*, 1. köt. Budapest: Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség
- Penkower, Jordan S. (2009): The French and German Glosses (Le'azim) in the Pseudo-Rashi Commentary on Chronicles (12th Century Narbonne): The Manuscripts and the Printed Editions. *Jewish Studies Quarterly*, 16, 3, 255–305 (51). DOI: 10.1628/094457009789789590
- Petzold, Kay Joe (2019): *Masora und Exegese. Untersuchungen zur Masora und Bibeltextüberlieferung im Kommentar des R. Schlomo ben Yitzchaq (Raschi)*. (*Materiale Textkulturen* 24) Berlin–Boston: De Gruyter. DOI: 10.1515/9783110627121. <https://library.oapen.org/viewer/web/viewer.html?file=/bitstream/handle/20.500.12657/23539/1006607.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Raschi (1922): *Pentateuchkommentar*. (vollständig ins Deutsche übertragen und mit einer Einleitung versehen von Rabb. Dr. Selig Bamberger) Hamburg: Verlag von George Kramer. <https://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/freimann/urn/urn:nbn:de:hebis:30:1-153465>

- Sæbø, Magne (ed.) (2000): *Hebrew Bible Old Testament (HBOT). The History of Its Interpretation I/2*. Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht
- Sæbø, Magne (ed.) (2008): *Hebrew Bible Old Testament (HBOT). The History of Its Interpretation II*. Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht
- Schaff, Philip (1910): *History of the Christian Church*. This material has been carefully compared, corrected, and emended by The Electronic Bible Society, Dallas, TX, 1998
- Siegfried, Carl (1871): Raschi's Einfluss auf Nicolaus von Lyra und Luther in der Auslegung der Genesis. In: Merx, Adalbert (Hrsg.): *Archiv für Wissenschaftliche Erforschung des Alten Testaments*. Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses. Volume 1, 428–456, Volume 2: 39–65. <https://tinyurl.com/s4p7bbvp>
- Smalley, Beryl (1940): *The Study of the Bible in the Middle Ages*. (3rd ed. 1983) University of Notre Dame Press
- Smith, Lesley (2008): The Exegetical and Hermeneutical Legacy of Middle Ages: Christian and Jewish Perspectives. 2.1. Nicolas of Lyra and Old Testament Interpretation. In: Sæbø, Magne: *Hebrew Bible Old Testament. The History of Its Interpretation II*. Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 49–63.
- Stemberger, Günter (2001): *A zsidó irodalom története*. (ford. Dobos Károly) Budapest: Osiris Kiadó
- Szent Jeromos (2005): *Levelek I–II*. (ford. Puskely Mária, Takács László) Budapest: Szent István Kiadó
- Wischmeyer, Oda (szerk.) (2022): *A bibliai hermeneutikák kézikönyve Órigenésztől napjainkig*. Szeged: Szegedi Nemzetközi Bibliikus Konferencia
- Zunz, Leopold (1865): *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*. Berlin: Louis Gerschel Verlagsbuchhandlung